

DARVAY NAGY ADRIENNE

Kolozsvári esték

Részletek a szerző hamarosan megjelenő könyvéből*

Erdély a kezdetektől több nemzetiség kultúráját olvasztja magába, így a karakteres erdélyi művészet eleve sokszínű. Nem csoda, hiszen Transylvania az a sokáig önálló fejedelemség, ahol a világon először hirdették ki törvényesen a vallásbékét. 1568 januárjában a tordai országgyűlés mondta ki négy vallás – a katolikus, evangélikus, református és unitárius – szabadságát és egyenjogúságát. Négyéves volt ekkor a kis William Shakespeare az Avon folyó mellett, Stratfordban. De a nagy angol drámaíró már hat éve halott, midőn a nála tizenhat évvel fiatalabb Bethlen Gábor fejedelem és az erdélyi országgyűlés elhatározza a tudományos akadémia felállítását is Kolozsváron. A fejedelem második lakodalmának tiszteletére, 1626-ban *magyar* színdarabot játszottak. De Bethlen Gábor pártfogásába vette a „nem magyar elemeket” is. Például kedvezett a szászoknak; megtiltotta a zsidók megkülönböztetését, kiváltságlevélbe foglalta letelepedésüket, szabad kereskedésüket és vallásgyakorlatukat; az erdélyi románság görögkeleti hitének ápolását szorgalmazta, és ortodox papok képzését szolgáló iskola alapításával segítette a román püspökséget.

A Magyarországtól eltérő történelmi viszonyok és kultúr-történet másfajta „karaktert” is indukált az erdélyi magyar nemzetlélek esetében. Az erős transzilván identitástudat egyszerre „konzervatív”, ha a hagyományörzés folytonosságát nézzük, és „szabadelvű”, így természetszerűen nyitott az új értékekre, befogadásukra és beolvasztásukra. Nem véletlen, hogy az *Erdélyi Múzeum* drámapályázatának eredménytelensége mégis egy *Bánk bán*t eredményezhetett, s ennek a drámának a magyarországi kiüresedés helyett kultusza lett Erdély fővárosában.

A Kolozsvári Magyar Színházban eddig az utolsó *Bánk bán* bemutató 1991-ben volt, a magyarországi Árkosi Árpád rendezésében, kimondottan rendhagyó felfogásban. Ugyan buda-

DARVAY NAGY ADRIENNE (1958, Nagyvárad) szabadfoglalkozású színháztörténész, író, hamletológus. Az ELTE BTK-n diplomázott, Budapesten él. A Határon túli magyar színházi esték sorozat kurátora (1998–2011), a kisvárdai fesztivál művészeti társigazgatója (2002–2008), a Gyulai Shakespeare Fesztivál művészeti grémiumának tanácsadója (2005–2014). Tizenöt önálló könyve jelent meg. Írói tevékenységéért számos díjat kapott, a londoni The Society for Theatre Research díjazottja (2002).

pesti vendégjátéka alkalmával a honi kritikusok felháborodtak rajta, mindazonáltal az előadás, valóban létező hibái ellenére, érdekesen sikerült. A politikai példázat jelleg lehántása után emberi történetet igyekeztek színre vinni, amely azonban néha családi melodramába fordult. Tény viszont, hogy a deheroizált nemzeti tragédia szokatlan koncepciójának a veretes szöveg némelykor ellenállt.

* Darvay Nagy Adrienne *Nem örök e világ – Bánk bán, a magyar Hamlet* című könyve 200 évvel azután jelenik meg a Várad gondozásában, hogy Katona József 1819-ben befejezte fő művének végső változatát.

A csak magasságát tekintve „hagyományos” címszereplő, a legalább kétméteres szatmári Czintos József sokszor óriáscsecsemőre emlékeztetett, aki elsősorban tétova, értetlen, féltékeny, rosszul, vakon, de érthetően cselekvő férj. A IV. felvonás trónterem helyett a királyné fürdőházában játszódtott, ahol Gertrudis (Borbáth Júlia) „kenőcsli testét-lelkét”. Öregedő, hiú hajdani szépasszony, aki nyilvánvalóan féltékeny a nála egy fejjel magasabb, manöken szépségű fiatal udvarhölgyére, Bánk hitvesére (Rekita Rozália). Egyébként a finom lelkű Melindánál kezdettől fogva érezhető volt a túlérzékenység, törekenység, mely a többszörös sorscsapás hatására rögtön végzetes kétségbeesésbe fordulhat. A becsületét a királynén számonkérő tébolyult feleség és anya idegrohamát csillapítandó, váratlanul Gertrudis fürdővizébe ült bele. Az illetlenül berontó Bánk pedig a boldogságát megrontó meráni aszszonyt nemhogy „nem királyi trónon”, de egy előnytelen fürdőlepedőben kaszabolta le. A Csiky András játszotta II. Endre sem hős uralkodóként tárta fájdalmát és megbocsátását a népe elé. Nyilvánosság helyett magányosan, igazából azt sem tudván, hol van, kihez beszél, és mit is mond valójában, a gyászoló férj végül élni hagyta csillapítatlan bánatával a másik özvegyet.

Bármilyen furcsa, és bármennyire utálták ezt az előadást többségében az ottani magyar kritikusok is, lényegében az akkor kétszáz esztendőes erdélyi magyar hivatásos színjátszás, illetve a legrégebb *folymatosan működő* kolozsvári magyar színház megléte is igazolta, hogy az élő színművészetnek bizony többször szükséges kilépnie a komfortzónából.

Magyarország és Erdély egymástól független tartományai voltak a Habsburg Birodalomnak. A felvilágosodás eszméivel átítatott értelmiségiek mindkét országban helyeselték a magyar nyelvű színjátszás mielőbbi megindulását. De a magyar országgyűlés végül közönyös maradt a Kelemen László nevével fémjelzett pest-budai hivatásos színtársulat kezdeményezésével szemben, amelynek első, 1790. októberi két előadását másfél éves szünet követte. S noha Reischl ács-mester Duna-parti fabódéjának kibérlése 1792 májusában végre átmeneti reményt hozhatott, e második nekibuzdulás hamarosan szintén fiaskóval végződik. Ezzel szemben, Kolozsváron maga a diéta teremti meg a magyar professzionis-

ta színjátszás ideális körülményeit. Az első erdélyi színtársulat avató előadásától kezdve pedig a transzilvániai magyar arisztokraták, nemesek, sőt egyszerű színházszerető emberek – ki-ki képessége szerint – együtt támogatják, óvják, nemzeti státusba helyezik, amikor kell, megmentik a teátrumot, és kőszínházat is építenek számára.

1696-ban kelt az úgynevezett „Felvinczi-oklevél”, ez bizonyítja, hogy I. Leopold császár engedélyével már a 17. század vége felé királyi, illetve fejedelmi privilégium mellett létezett Erdélyben színjátszó magyar társaság, de hogy Felvinczy György vezetésével konkrétan mely városokban adtak elő énekes, verses vagy prózai játékokat, arról egyelőre nincs hitelt érdemlő dokumentum.

Ellenben az „Erdélyi Magyar Nemes Színjátszó Társaság” a legelső előadását gróf Rhédey Mihályné házában báltermében (Dr. Enyedi Sándor színháztörténész kutatásai alapján) 1792. december 17-én tartotta. Habár az a nap abban az évben hétfőre esett, lehetséges, hogy advent vasárnapján nem akartak színielőadást rendezni. Mindamellett a legelső társulat tagjának, Gidófalvi Jantsó Pálnak a feljegyzése szerint az avató előadásukat december 11-én már megtartották, viszont „az első magyar komikus” regesztruma sajnos mára elveszett, úgyhogy ellenőrizhetetlen a pontos beírás ténye. Mindezeket túl is több más lehetséges kezdődátum felvetődött. Például a későbbi sűgő, színész, fordító, krónikás Könyves Máté 1792.

november 11-re (vasárnapra) teszi a kolozsvári színház indulását, a *Titkos ellenkezés, vagy Köleséri* című darab bemutatójával. A *Magyar Hírmondó* azonban 1793. április 19-i kolozsvári tudósításában azt írja, hogy „*Fel-állott ez, a múlt* Decem-ber közepe táján, *sok jó szívű Hazafiak segítségük által*”. 1892-ben a 100. évfordulóra november 11-én emlékeztek – elsősorban Katona József születésnapja miatt. A kettős centenári-um megünneplése érdekében érthető is volt az időpont meg-választása. Közben azonban kiderült, hogy a *Bánk bán* írója, bár kétségtelenül november 11-én jött a világra, de egy évvel korábban; az első kolozsvári bemutató pedig tényleg 1792-ben volt, ám valószínűleg egy hónappal később.

*

Kolozsvárnak köszönhető a legelső állandó magyar játékszín megnyitása is. Az építkezés ugyan alaposan elhúzódtott, és egy időre a színtársulat át kellett tegye a székhelyét Marosvásárhelyre, azonban a Farkas utcai színház története egyike a legszebbeknek. A szabadságharc bukása után itt előbb találtak menedékre a magyar színházművészet forradalmár, illetve honvéd aktorai is. Hiszen Erdély fővárosa jóval távolabb fekszik Bécstől, így a cenzúra sem volt annyira gyilkos. Ezzel együtt úgy tűnik, a *Bánk bánt* Kolozsváron is csak 1858. január 29-től játszhatták megint, amikor is Lángh Boldizsár színtársulata adta Szigeti Józseffel a címszerepben, az ő jutalomjátékául és utolsó fellépéseként, valamint Gyulai Pál testvérének, Gyulai Ferencnek a Petur-jával.¹

A címszerepet 1865-ben játszotta legelőször minden idők egyik legnevezetesebb Bánkjja, E. Kovács Gyula², aki 1839. február 14-én jött a világra Gebén. Mint maga a transzilván magyar színház, amely református kezdeményezésre jött létre, ő is kálvinista család sarja. Édesapja Kovács Mihály lelkipásztor, édesanyja református pap leánya. Kovács Gyula E(csed) előnevét a vele egy esztendőben született és korán elhunyt névrokon költőtől való megkülönböztetésül vette fel, s szintén a szüleinek köszönheti, ugyanis atyja ekkor Nagycsedben volt tiszteletes. Mint minden református papi família, Kovácsék is azt szerették volna, ha legidősebb fiuk lelkiész, utóbb talán püspök lenne. Ám E. Kovács Gyula Szentpétery Zsigmond rokona volt, és annak házassága révén Eg-

ressy Gáboré is, így hajlama hamarosan eltávolította az egyházi pálya gondolatától. Egressyt tartotta példaképnek, és a színpadot tekintette szószéknek. Szándékától sem anyja szelíden zsaroló könnyei, sem atyja zord kitagadása nem tántoríthatták el. (Apja egyébként csak 1883-ban bocsátott meg immár 44 éves fiának, amikor az a sepsiszentgyörgyi rajongóktól kapott szépséges ezüstkelyhet elküldte a nagyecsed református gyülekezetnek, az Úr asztalára.)

*

Kollégája, Ujházi Ede írta róla: „*Gyönyörű, szépséges szép, igazi magyar pünkösdi-rózsás arcú, göndör fürtös, daliás termetű színész volt. Bár bajuszt nem viselt, azért olyan jóízű magyar képe volt, mintha bajusza volna és ki lett volna pederve. Predesztinálva volt a magyar hősök személyesítésére.*” „*Sokan azt mondták róla, hogy régi-módi színész volt, pedig dehogy volt régimódi: »magyar volt minden ízében«*”³

A nagy művészek távozásának a nem ismert tartományba gyakran különös dramaturgiája van. Ahogy Egressy Gábor csodálatos módon, előző éjszaka megálmodta a halálát, s ahogy Petőfi versben írta meg előre elhunytjának körülményeit, úgy jövendölte meg E. Kovács Gyula is *Szép halál* című költeményében saját földi végét. Hatvanéves volt akkor, amennyi Petőfi lett volna a *Tigris és*

1. JANOVICS Jenő, A *Bánk bán* nyomában, in *Erdélyi Múzeum*, 1942. 81.

2. Uo. 82.

3. UJHÁZI Ede, *Régi színészekről*, Bródy Sándor előszavával, Budapest, 1908. 49–50.

hiéna ősbemutatójának évében. A segesvári csatatéren pedig Petőfi halálára és a vérbe fojtott szabadságharc 50. évfordulójára emlékezett a magyarság. (...)

Többnapos búcsúztatása, temetése nagyobb volt, mint ha erdélyi fejedelmet kísértek volna utolsó útjára. De érthető, hisz az Univerzum Legnagyobb Rendezője egy többszörös királyt, a szíveken uralkodó Színművészt szerződtette égi társulatához. E. Kovács Gyula egyébként is már-már ezoterikus szellemű gyászszertartásán a legmegrendítőbb pillanat az volt, amikor a kolozsvári színész kollégák nevében az 57 esztendő Szentgyörgyi István lépett a koporsóhoz, és sírástól elcsukló hangon, de végtelenül egyszerűen így kezdte nekrológját:

„– Bánk bán! Nagyúr! Hű Tiborcod búcsúzik tőled!”⁴

A szinte eszköztelen „realista alakítás” egyik legnagyobb képviselője volt Szentgyörgyi István. Az ő egyszerű Tiborcának és E. Kovács Gyula klasszikus, már-már nem is a földön járó, hős Bánkjának ellentétével szokás példázni a két játéktípus között tátongó különbséget. De az ellentétek a magánéletben is vonzzák egymást: jó barátok voltak.

A *Hamlet* címszerepét Arany János fordításában E. Kovács Gyula játszotta először Kolozsváron, saját kezdeményezésére, 1868. november 28-i jutalomjátékán. A 19. század egyik legnagyobb Shakespeare-színésze egyik utolsó jelképe maradt a régi Farkas utcai teátrumnak. A magyarság legelső nemzeti színházépületének hagyományait, tartását, stílusát és művészi hitvallását fémjelezte. A sokoldalú és minden téren formátumos Színházi Ember jelképe lett.

A Farkas utcai szellemiséget az első magyar játékszín utolsó igazgatója, Janovics Jenő és társulata átplántálta a Hunyadi téri új, korszerű, a bécsi Fellner & Helmer cég által magyar állami megrendelésre felépített palotába is. A megnyitás előtt a színház első igazgatója a legelső magyar színházépület deszkájának egy kis darabját behelyezte a modern színpad padozatába. E. Kovács Gyula szobra pedig az előcsarnokban „örködött”, hogy a társulat és a közönség, azaz a teljes magyar közösség mindig tudja a választ a *Hamlet* legelső kérdésére: „Ki vagy?”

*

A háború alatt Kolozsvár valóságos film-fővárossá nőtte ki magát. Főként a Színkör és környéke. A Sétatéri színház különböző részletei kiváltképp gyakran feltűnnek a képkockákon, maga a Színkör-Mozgó pedig közkedvelt hely lett, az egyik legfrekvenciáltabb Erdély fővárosában. A mozi ugyanis az operettnél és a vígjátékoknál is népszerűbb, valódi tömegszórakozássá vált. A jegy viszonylag olcsó, parádéba sem kell vágni magát az embernek, a társadalom minden rétege számára mindenkor hozzáférhető. Ráadásul a néző a kedvenc színészei mellett a filmvászonról még kedvenc városának egyes színhelyeire is ráismerhet. A zsúfolt ház állandó, úgyhogy Janovics rendszeresen meg is gazdagodott belőle, ami a színháziaknak minden szempontból kedvező volt. Így tudott a háború kezdetétől fogva nem csupán a társulatának, de a hadba vult színészeknek is fizetést adni; és mikor a honvédek szabadságra jöttek, filmszínészi munkát is. A növekvő érdeklődést ki kellett elégíteni, úgyhogy az 1915/16-os évadban Janovics doktor nem kevesebb, mint 18 új filmet forgatott a Corvinná fejlesztett egykori Proja nevű vállalkozása keretében. Az elnevezés remek cégér Mátyás király szülővárosának, a Corvin filmgyár pajzsos, páncélos vitéze nemkülönben.⁵

4. JANOVICS, A *Farkas utcai színház*, Singer és Wolfner, Budapest, 1941. 144.

5. Tizenhét magyar film készült el az idén Kolozsvárott, *Színházi Élet*, 1916/27. 22–23.

De nagyon előre szaladtunk, térjünk vissza oda, amikor a diri még a Proja Film producere volt, és csak 1914-et írtunk. Igaz, hogy már júniust, úgyhogy pont mialatt Janovicsék új filmet forgatnak, Szarajevóban a Mlada Bosna nevű bosnyák-szerb nacionalista terrorszervezet egyik tagja, a húszéves Gavrilo Princip lelövi Ferenc Ferdinánd trónörökösét és a feleségét, Zsófia hercegnőt. S mire a forgatás befejeződött, kitört az első világháború!

Nevezett film rendezője, aki Kolozsváron már leforgatta a *Toloncot*, tehát immár a második produkcióját készíti elő, utóbb „Michael Curtiz”-ként lesz világhírű, és amerikai kultuszfilmjének, a *Casablancának* a rendezéséért Oscar-díjat is nyer. Most még művésznevén is Kertész Mihály-nak hívják. (Eredetileg egyébként Kaminer Manóként jött a világra, a Nyugati pályaudvar közelében.⁶ 1906-ban végezte el a budapesti Színiakadémiát. Pályafutását színpadi színészként kezdte, de hamar feltámadt az érdeklődése a mozi iránt. 1912-ben ő az első egész műsort betöltő magyar játékfilm, a *Ma és holnap* rendezője. Aztán Dániába ment tanulmányútra, hisz abban az időben a dán filmgyártás az egyik legjobb a világon. (Gondoljunk csak a Kertésznél öt évvel idősebb csodálatos Asta Nielsenre, főként az 1920-ban forgatott dán *Hamletre* a színésznő címszereplésével!) Kertész Mihály a Nordisk filmgyárban August Blom mellett asszisztenskedett, s emellett az *Atlantis* című film egyik fontos szerepét is eljátszotta. 1914-ben jött vissza Magyarországra, és Janovics Jenő azonnal le szerződtette.

A 27 éves filmrendező egyik itteni rendezésének a *Színházi Élet* utolsó háború előtti száma is nagy reklámot csapott, hiszen „Mátyás király városában egyébről sem beszélnek, mint Janovics direktor új tervéről, a Bánk bán-nak mozarabbá alakításáról. [...] Kávéházban, kaszinóban, sétaközben ilyeneket hall az ember Kolozsvárott...” A *Kolozsvár, a mozi-gócpont* című tudósítás úgy tudta, hogy a címszerepet Szakács Andor játssza. S joggal írta le, hogy „Janovics direktor megismétli a csodákat. Ő volt az, aki egy vidéki városban olyan színházi életet teremtett, hogy az ország állandóan élénk figyelemmel kíséri a kolozsvári színházat, és most ő az, aki legnagyobb eréllyel dolgozik az igazán művészi, magyar film megalkotásán.”⁷

Katona József tragédiájának utolsó színpadi felújítása három éve volt a Kolozsvári Nemzetiben. Janovics doktort akkor kettős cél vezette: egyfelől az eredeti szöveg nyelvének teljes tiszteletben tartása; másfelől az – saját szavaival –, „*hogya a magyarság keserves és szomorú elnyomottságát s az idegen udvar fényét, pompáját és gőgjét külsőségekben éles világítással állítsa szembe.*”⁸ A rendezői koncepció és Förstner Tivadar díszlettervei – paradox módon – szoros rokonságban állnak Edward Gordon Craig moszkvai *Hamlet*-elképzelésével.

Ennek a régi-új kolozsvári *Bánk bán*-nak is az egyik legkiemelkedőbb szereplője a Szentgyörgyi István Tiborca. Pattogó beszédű, lerongyolódott, görnyedt hátú, szürke ritkás hajú, szegény parasztember. Napbarnított bőrébe mély barázdákat vágott a nyomor. Sovány arcából merészen ugrik ki lilászörökre fagyott, hajlott vonalú orra. Vállán foltos, barna condra a köpenyeg, kopott tarisznya az oldalán, elnyűtt, szürkévéd letlett,

6. A budapesti Gyár utca 12. szám alatt, 1886 karácsonyának első napján este kilenc-kor, izraelita családba született, Kaminer Ignác Izsák delatyini születésű szobafestő és a nagyváradi születésű Nott Gold, azaz Nathan Aranka gyermekeként. Lásd Wikipédia jegyzetként idézi: a budapesti neológ izraelita hitközség születési anyakönyvében, 1886. év 2328. sorszám alatt!

7. A *Színházi Élet* III. évfolyama 25. számának 8. oldalán, *Csatangolás*.

8. NÉMETH Antal, *Bánk bán száz éve a színpadon*, Budapest Székesfőváros kiadása, 1935. 93–94.

gyűrött csizma a lábán. Zavartan gyűrögeti kezében elnyútt fővegét. Fűrészsző szeme nehéz sorsa miatt mélyen beesett, de szikrákat szór, mikor meglátja, és saját, illetve sorstársai nyomorával hasonlíthatja össze azt a ragyogó pompát és rogyásig összehordott gazdagságot, ami pedig már csak maradék a bőséges udvari lakoma után. Végső kétségbeesésében lopni surrant be ide éhező családjának, beteg feleségének, régóta nélkülöző gyermekeinek. De képtelen a becstelen tette. Tartása nem engedi. A falhoz lapul, toporog, a lélegzetét is visszafojtja, és csontos ujjával zavarában sűrűn hátrasimítja gyér haját. Beszéde a felindulástól előbb szakadozott, fel-felcsukló, de azután mint a láva tör ki belőle a panaszáradat. Villámokat szór a szeme. Vad, bátor, szikkadtan-szegényen is a Nagyúr fölé magasodik a becsületben megőszült, megfáradt, keserű parasztember. A kivénhedt katona, aki saját élete kockáztatásával mentette meg a még ifjanc Bánkot és apját. Nem kérkedik a vitézségével, épp ellenkezőleg: szemérmesen takargatja homlokán árulkodó mély sebhelyét. A királyhűség és a jó király igazságosságába vetett hit a magyar embernél ősi beidegződés. De az alázat büszkeséggel, tartással párosul. S az igazságtalanság parázsló haraggal tölti el Tiborcot. Merész, nincs mit veszítenie. Halk, lassan tagolt szavai mint szurony fúródnak a lélekbe, amikor Bánk alamizsnát akar adni neki. Ellenben a megalázott idős ember visszautasítása azonnal ragyogó örömmé válik, mihelyt kiderül, hogy Bánk bán nem csupán visszatér, hogy meghallgassa övéinek, népének panaszát, de legfőbb kincsét, a feleségét bízta Tiborcra.⁹ A Szentgyörgyi István megszemélyesítette egyszerű magyar parasztember számára ez a megtisztelő bizalom csillaggá alakult át: a parázsló düh helyét átveszi a hűség és a szeretet Fénye. Mindenki „Pista bácsija” nem játszott, hanem élte a szerepét, hisz magánemberként is képes a földet akár a hőn szeretett színpad elé helyezni. Tiborc egyénisége nem szokásos színészi feladatot, pláne nem egy metafora megformálását jelentette a számára, hanem magát az életet: az ő saját egyéni életformáját és szemléletét.

A Kertész Mihály rendezésében készülő film egyik nagy előnye (lehetett volna, ha nem vész el), hogy az utókor számára is képet nyújthatna arról, milyen csodálatos színművész Szentgyörgyi István, és mekkora alakítás is az ő legendás Tiborca, amely a zilahi Wesselényi-szobor paraszt alakjának

a modellje volt a szobrászművész Fadrusz János számára. Az más kérdés, hogy a színész két okból is drukolt az első filmszereplése előtt.

„– *Nem tagadom, izgatott voltam. Fél-százados színiműködésem után új térre léptem, s a kezdőkön tapasztalt elfogultság engem is áthatott. Elgondoltam, hogy e téren való működésem más, mint a színipályán.*”¹⁰ Merthogy a színpadon a hibák javíthatók, talán még aznap este vagy egy következő alkalommal, de a film az aktuális lelkiállapotot és a felvett pillanatot mindörökre megőrzi, vagy legalábbis nagyon hosszú időre rögzíti: korrekcióra sincs többé lehetőség. Sőt, félt, hogy a hosszú színészi pályán megszerzett eredmények egy esetleges nem megfelelő filmbéli pillanat következtében gyengülnek, a legenda siker talán kétségessé válik az utókor szemében. Másfelől azonban a hetvenkét éves Szentgyörgyi István arra is gondolt, hogy ha van benne elég önismeret, akkor magát megtekinthetve önmagát „megbírálhatja”. Hisz saját játékát mindaddig nem láthatta kívülről. Nem beszélve arról, hogy az alakítását a következő nemzedékek is megnézhetik – mert hát melyik egészséges színész nem hiú?!

De talán még a szakmai kockázatoknál is nagyobb „Pista bácsi” izgalma amiatt, hogy még életében nem ült autóban. Márpedig a forgatás helyszíne a Kornis grófok várkastélya, s ezért mindennap gépkocsival oda-

9. Janovics Jenő alapján, in NÉMETH Antal, *Bánk bán száz éve a színpadon*, 94–99.

10. SZENTGYÖRGYI István, *Emlékeim*, a szerző magánkiadása, 1923. 77.

vissza meg kellett tenni az utat Szentbenedek¹¹ és Kolozsvár között.¹²

A mintegy 56 kilométerre fekvő település nevét a 15. századból fennmaradt oklevelek szerint a Szent Benedek tiszteletére felszentelt plébániatemplomról kapta. Miután Báthory István erdélyi fejedelem vitézi cselekedeteiért Keresztúri Kristóf kővári főkapitánynak adományozta, 1573-ban önálló birtokká vált. A nemes úr egyre magasabbra emelkedett a korabeli ranglétrán, és ő kezdte meg a rezidencia kiépítését: egy négyzetes alaprajzú, tornyokkal védelmeszt reneszánsz épületet. Egy 1599-es adat szerint Kristóf úr elhalálozván, az özvegye, Körösi Ilona lakott benne népes személyzetével együtt. S miután leányát, Katát nemes Kornis Boldizsár feleségül vette, a hozománnyal együtt a kastély is a Kornis familia tulajdonába került. Már hozzájuk fűződik az épület fénykora, illetve a korszakra jellemző késő reneszánsz stílusú bővítések sora is. Az utolsó nagyobb építkezés 1720-ban, Kornis Zsigmond gubernátor idejében volt. Ekkor a bejáratot vaskos kaputoronnyal látták el, eléje pedig két unikornist ábrázoló szobrot állítottak, utalva a grófi család címerállataira. A 19. században a Kornisok többször rendbe hozták, kijavították a várkastély különböző részeit. Erdélyi körútja során itt is járt Jókai Mór, s az *Úti táskából* című cikksorozatában örökítette meg élményeit.

Az ódon várkastély kitűnő színhelye a Kertész Mihály rendező irányításával készülő *Bánk bán* filmnek, ráadásul a tömegjelenetekben a szentbenedeki lakosság szerepelt. A forgatókönyvet – szokás szerint – most is Janovics Jenő írta, és egyik kedvenc szerepét, Biberachot is ő személyesíti meg. Ezt legelőször 1896. november 11-én (Katona József születésének 105. évfordulóján) játszhatta el, mégpedig E. Kovács Gyula Bánkja és Szentgyörgyi István Tiborca mellett.¹³ Szintén Janovics adta Biberachot 1906. június 17-én, a Farkas utcai épület házi búcsúján, amikor a címszerepet Hidvégi Ernő, Gertrudist Jászai Mari, Tiborcot Szentgyörgyi István alakította.

Egyébként Kolozsváron 1834-től 1933 végéig a legtöbbször E. Kovács játszotta a címszerepet, összesen huszonnégyszer. Utána Szakács Andor következett 19 *Bánk*-alakítással.¹⁴ A némafilm címszereplője viszont minden előzetes híresztelés ellenére nem Szakács Andor, ő Petur bán lett; míg Bánk bánt

Bakó László adta a budapesti Nemzetiből, ahol 15 éve éppen azon az estén debütált ebben a szerepben, amikor Jókai megemlékezést tartott a szabadságharc bukásának 50. évfordulóján. A Janovics Jenővel egyidős Bakó régi típusú hős-színész, úgyhogy megfelel annak a képzetnek, amellyel Katona József jellemezte főhősét: „*Bánk léptei alatt reng Magyarország.*”

Nagy „ellenfele”, azaz az idegen királyné természetesen most is minden idők egyik legnagyobb Gertrudisa: Jászai Mari. A „meráni asszony” darabbeli öccse, a puhány és gyáva Ottó pedig Várkonyi Mihály. Melindát ezúttal szintén pesti vendég játszotta: Paulay Erzsí, aki a Nemzeti Színház hajdani direktorának, Paulay Edének a lánya. (A húsz esztendővel korábban elhunyt rendező, aki 1868-ban *a teljes Bánk bán* szöveget és Arany János *Hamlet*-fordítását egyaránt elsőként vitte színre, a Nemzetit megelőzően Kolozsváron volt színész.) A 27 éves szintén nemzetis színésznő nem csupán üde jelenség, de nagyon tehetséges is. A sajnálatos módon elveszett filmből ránk maradt egy olyan kép, ahol Tiborc a Melinda holtteste mellett imádkozik. Szentgyörgyi István a fotón is megrendítő. Az ártatlanság fehér színébe öltöztetett, becsukott szemmel, mozdulatlanul fekvő Paulay Erzsí pedig tisztára olyan, mint a preraffaelita festő, John Everett Millais Opheliája. A némafil-

11. Ma románul: Mănăstirea (Kolozs megye).
12. *Ujság*, 1914. június 24. Idézi *A kolozsvári filmgyártás képes története 1913-tól 1920-ig*, szerkesztette: Balogh Gyöngyi és Zágonyi Bálint, Filmtett Egyesület – Magyar Nemzeti Filmarchívum, 2009. 21.
13. JANOVICS Jenő, *Bánk bán nyomában*, 83.
14. Uo. 84.

men II. Endre: Nagy Adorján; Simon bán: Hetényi Elemér; Mihál bán: Fekete Mihály, és sokan mások.

Egy „Harcost” azért emelek ki, mert ő Csapó Jenő, aki a film bemutatójának idején már nem élt. A magyar színészet első hősi halottja volt, 1914. november 10-én szíven találta egy golyó a szerb harctéren. „Csernits Csapó Jenő, tartalékos hadapródjelölt” színészi pályafutását Budapesten, a Royal Operetben kezdte mint énekes bonviván. A kemény, férfias megjelenésű, pompás külsejű, remek hangú színész Budapesten nem volt „trendi”, ezért 1910-ben, 28-29 éves korában Kolozsvárra szerződött, és itt nagy lendületet adott az énekes előadások sikerének. A közönség imádta. A koloratúrénekes színésznővel, Báthori Elzával, aki hét évvel fiatalabb nála, és aki az Országos Színészegyesület színésztanodájának elvégzése után rögtön a Hunyadi térre szerződött, már két apró gyermekük volt. A felesége újabb babát várt, amikor a család fő elsőként vonult be az ezredéhez. Kérhetett volna felmentést, de égett a vágytól, mint annyian, hogy harcoljon a hazájáért. Néhai Csapó Jenő és Báthori Elza kislánya 1915. március 15-én született meg. 2015-ben mint Magyarország legidősebb színésznője, Gyulányi Eugénia Éva néven töltötte be a 100. életévét Budapesten, a nemzeti ünnepen.

A *Bánk bán* filmet 1914. június-júliusban forgatták. A belsőket a Színkör melletti stúdióban. A szentbenedeki Korniskastélyon kívül a külsőket Kolozsvár határában a gazdasági tanintézet területén, II. Endre visszavonulását pedig Szamosújváron, a Tábor-hegyen. A forgatáshoz ácsoltak egy erdei lakot, amelyet a megfelelő jelenethez felgyújthatnak. Díszlettervező: Förstner Tivadar; a jelmezek a Budapesti Operaháztól, a Nemzeti Színháztól és a Kolozsvári Nemzeti Színháztól származtak. Az operatőr nem egyértelmű, hogy „Mihál bán” testvére, Fekete László volt-e, vagy inkább Bécsi József. Az utóbbi valószínűbb az *Új Idők* 1914/ 2. számában megjelent fotók alapján is.¹⁵

Janovics Jenő a forgatáson két ízben megsérült: a jelenet közben felborult gyertyák forró viasza csepegett a fejére. De végigjátszotta a jeleneteket, nem állította le a kamerát, inkább szenvedett. Főleg utána az égési sebektől. Mint forgatókönyvíró az inzertekhez elsősorban Katona József drámaszövegének vonatkozó mondatait használta. A kísérőze-

nét Erkel *Bánk Bán* című operájának motívumaiból állították össze. A laboratóriumi munkákat a Kino-Riport végezte, a Proja Film forgalmazója még a Projectograph. A film budapesti bemutatója 1915. április 19-én a Tivoli moziban, a kolozsvári pedig május 7-én a Színkör-Mozgóban volt.

A közönségnek tetszett a film, a kritikusok vegyes fogadtatásban részesítették. A *Budapesti Hírlap* 1915. április 20-i számának beszámolójából azonban kitűnik, hogy a mozgóképekben milyen fontos alkotói szerepe van az operatőrnek, akiről pedig nemigen szoktak szót ejteni. Pedig rajta múlik a képanyelvi poézis egésze.

„A tragédia nemes vonalai mintha még közvetlenebbül, artisztikusabban domborodtak volna ki, hiszen a rendező Kertész Mihály előtt nem állottak a színpad kulisszavilágának korlátai. Minden változás, minden jelenet megfelelő miliőben került fölvétele s a jelenetek drámaiságát a remekül kidomborodó táj és természeti képek csak fokozták. A drámát Janovics Jenő alkalmazta színre. A képek három szakaszra oszlanak. Az egyes jeleneteket, változásokat Katona József eredeti szövegének vetítésével magyarázza a mozi. A stílusos keretekbe foglalt jambusok egy pillanatra sem szakítják meg a cselekményt, inkább úgy hatnak, mint valami aranypánt, amely egybekapcsolja a képek váltakozó sorát. Gyönyörűek a plein air fölvételek, amelyek Korniss Károly gróf 13. században épült kastélyának udvarán és kör-

15. <https://www.hangosfilm.hu/filmografia/bank-ban>.

nyékén készültek. A hajlós, szelíd vonalú hegyek, a fák, a reszketve imbolygó levelek, az ősi tornác oszlopai olyan illúziót keltenek, amilyet a zárt szín adni nem tud. Az akció itt még elevenebb ritmusú lesz, s a szemlélődés mellé nem is kell képzelet, hogy az ember megértsen mindent. A Tivoli fényjátékház egyik legszebb műsorszáma marad a Bánk bán, amelynek klasszicitása épp úgy hat, mint a színpadon, de a dekoratív elemekben és a mozgás folytonosságában, a bonyolult cselekmény zökkenő nélkül való lepörgetésében a színház fölé emelkedik.”¹⁶

Harminc év múlva az erdélyi magyar filmgyártást megmentő és a Színkörben bemutatott első *Bánk bán* filmben Biberachot alakító, forgatókönyvíró producer távozása a nem ismert tartományba emblemikus erejű lesz.

A trianoni döntést követően állami támogatás nélkül maradt magyar színészetet Janovics Jenő továbbra is, sőt még inkább a saját vagyonából segítette, úgyhogy egy évtized múltán már csak adósságai maradtak. 1923-ban nem fogadta el az anyaország felkérését a budapesti Nemzeti Színház direktori státusára. Kolozsváron maradt, ahol támadták a magyar nacionalisták, mert román darabokat is műsorra tűzött; támadták a román nacionalisták a magyar kultúra szervezésében játszott főszerepéért; kárhoztatták a fanatikus jobboldali polgárok a munkásoknak rendezett színházi estek okán. A második bécsi döntés után pedig származása miatt a zsidótörvények vonatkoztak a református Janovicsra is, aki ráadásul szabadkőműves főmester volt. Így aztán 1944-től „árja” feleségével, hajdani Opheliájával együtt kétszeresen is bujkálniuk kellett a nyilasok elől Budapesten.

A második világháború befejezése után, 1945-re, az ígéretek, barátságosnak feltüntetett politikai gesztusok ellenére a magyar színészeknek megint csak egyetlen otthonuk maradt a romániai Kolozsváron, újra teljes egészében vissza kellett költözniük a Sétáterre. A hagyományokhoz híven most is a *Bánk bán* lett a nyitódráma. A díszelőadás, amelyet küzdelmes évtizedek után a június óta ismét igazgató, sokat szenvedett Janovics rendezett – ki tudja, hányadszor! A címszerepben a 31 éves Senkálzky Endre. Melindát Koós Zsófia, a transzilvanista polihisztor Kós Károly lánya, Tiborcot pedig az a Réthely Ödön játszotta, akihez mint a Hunyadi téri Nemzeti Színház bizalmi testületének elnökéhez ugyan

hiába fordult 1919-ben a román kormánybiztos, miután Janovics megtagadta azt a követelést, hogy társulataival szépszerével folytassa az évadot a színkörben. Janovics negyedszázaddal Trianon után a feleségének, Poór Lilinek Gertrudist, önmagának pedig kedvenc szerepét osztotta ki.

De 1945. november 16-án már nem öltötte magára Biberach jelmezét, hogy megint a maga építtette színház deszkáira lépjen, nem érte meg a restaurációt. Aznap délután a 72 éves Janovics Jenő váratlanul eltávozott a nem ismert tartományba...¹⁷

A tragikus hírt Fekete Mihály jelentette be az ünnepi közönségnek. Az elhunyt jó barátja, rendező, színházszervező, zsidó származása miatt szintén meghurcolt színész olvasta fel Janovics megnyitóbeszédének félbemaradt sorait is. Halála mélyen megrázta a kulturális közvéleményt. Holttestét az általa építtetett Sétatéri színházban ravatalozták fel, és ezek kísérték onnan gyalogosan utolsó útjára a Házsongárdi temetőbe, ahol magyarok és románok vegyesen vettek tőle végső búcsút, a református egyház szertartása szerint.

Janovics Jenő közel nyugszik E. Kovács Gyula sírjához, közvetlenül az akkor tizennégy éve, 89 éves korában örökre elaludt Szentgyörgyi István mellett. Halálával visszavonhatatlanul lezárult az erdélyi magyar színjátszás egyik jelentős korszaka.

16. Idézi az adatokkal együtt: <https://www.hangosfilm.hu/filmografia/bank-ban>.

17. DARVAY NAGY Adrienne, *A mesebeli szentmadár – Képek a kolozsvári hivatásos magyar színjátszás 200 éves történetéből*, Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 1992. 164.